

Лопушан Т.В.
кандидат філологічних наук,
Уманський державний
педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ РОЗКРИТТЯ ПРОБЛЕМИ ІНІЦІАЦІЇ ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ НОВЕЛІСТИЦІ ПОРУБІЖЖЯ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Проблема ініціації, ритуального входження особистості в новий для нього соціум знаходила своє втілення в творчості багатьох письменників, оскільки давала благодатний матеріал для осмислення цілого ряду складних екзистенційних проблем. Змальовуючи світ дитинства як своєрідний золотий вік, коли невідання підносить маленьку людську істоту до янгольського стану, письменники різних епох підкреслювали трагічну сутність переходу до дорослості, як моменту втрати цілісності світосприйняття. Особливо виразно ця тенденція окреслилася на межі ХІХ-ХХ століть, коли в українській літературі виявилися тенденції до модернізації, а внаслідок цього психологізації прози.

На особливостях модерної поетики малої прози яскраво позначився найхарактерніший для даної літературної епохи процес “емансипації людської одиниці” [17; 249], який знайшов свій вияв у рішучому відході від виведення в літературі образів суспільно детермінованої особистості і зосередженні уваги на приватному житті людини, на дослідженні філософії міжособистісних стосунків. У зв’язку з цим відбувається реформація літератури на всіх рівнях: ідейно-тематичному, жанровому, образному, композиційно-стильовому. Тому, для того, щоб досягнути глибинні витoki якогось явища, охопити його цілісність і зрозуміти структуру, перше, куди слід звернути увагу, – це психологія людини [11, 9].

Проблема психологізації прози помежів’я ХІХ-ХХ століть заслужила на увагу цілого ряду дослідників, зокрема О.Д.Гнідан [4], І.О.Денисюка [5], Н.Л.Калениченко [7], М.П.Кодака [8], Ю.Б.Кузнєцова [10], Д.С.Наливайка [12], Є.К.Нахліка [14] та ін. Але і сьогодні це питання не втратило своєї актуальності, особливо з огляду на те, що доробок багатьох письменників цього вельми плідного в історії української літератури періоду залишається ще мало відомим широкому загалу, а в контексті окресленого нині теоретиками літератури модерного дискурсу українського письменства вимагає ще й нового відчитання загалом досить широко відомих творів. Наше завдання – розкрити специфічні риси відворення процесу ініціації людської особистості в момент її переходу від дитячого невідання до дорослості.

Як зауважує З.Геник-Березовська, всі видатні українські письменники межі ХІХ – ХХ століть (Франко, Коцюбинський, Стефаник, Леся Українка, Ольга Кобилянська та ін.) хоча і вважали себе реалістами, задовольнили своєю творчістю вимоги психологізму, індивідуалізму та естетизму, значно ближче,

ніж будь-коли прилучилися до моделі європейської літератури, педалюючи ті ж або подібні доміанти [3, 231]. Отже, якщо щодо модернізму, питання про психологізм як про один з основних чинників, що покликали до життя цей напрямок є вирішеним, то і до нині триває дискусія, щодо теоретичного визначення реалістичного мистецтва межі століть. Таким чином, попри антагонізм двох напрямків (модернізму та реалізму), що визначальною рисою обох стало поглиблення психологічної складової. “Психологізм стає тою вибуховою силою, яка розсаджує зсередини стару форму повісті, новели чи оповідання і витворює нову. Змінилися об’єкт спостереження, співвідношення героя і тла, сюжет, композиція, характер зображуваної події. Подія відбувається не зовні, а в душі людини” [6, 148].

Ще одним важливим моментом, що визначив способи творення характерів у малій прозі межі ХІХ-ХХ століть стала неоромантична стильова доміанта, оскільки, у зв’язку з національною специфікою розвитку української літератури, в українському „ранньому модернізмі” спостерігається „з одного боку долання ... романтичного дискурсу, а з другого – внесення дискурсів „пропущених” романтичних течій” [13, 48], а отже, формування неоромантичного дискурсу.

На особливу увагу в цьому контексті заслуговує проблема входження дитини, як людської особистості в контекст суспільного буття з його віками виробленою системою моральних і культурних цінностей. В антропології вона називається ритуалом ініціацій, що належить до великої групи обрядів переходу, метою яких було – дати можливість індивіду перейти від однієї соціальної позиції до іншої.

Сам процес переходу від однієї позиції до іншої, за А.Ван-Геннепом, здійснюється в три етапи: 1) сегрегація, тобто відокремлення людини від старого оточення і розрив її з минулим (прелімінальна або передпорогова фаза); 2) транзиція – проміжний стан, порубіжний період, або лімінальна фаза; 3) реінкорпорація, тобто включення до суспільства й колективу заново, але вже в новій якості і новому статусі (постлімінальна фаза) [2, 9]. Саме таким чином відбувається входження дитини у світ дорослих.

Перехід цей відбувається непросто і болісно. У новелі Михайла Яцкова „Біла квітка” для малого Юрчика екзистенційний жах небуття, постає після смерті його сестрички. Він спокійно, і навіть з цікавістю сприймає поховальний ритуал, який є малозрозумілим, але цікавим дійством. Цей обряд ініціації покійниці стає одночасною ініціацією-входженням дитини у світ дорослих.

Починається воно зовсім випадково, коли під час прощання з сестрою Хлопчика вражає холод її обличчя. Незвичність відчуття і незрозумілість ситуації коли живе перетворюється на неживе примушує хлопчика пильніше прислухатися до розмов дорослих, переймати їхні страхи і забобони.

Мимовільно почута оповідь про страшний віщий сон матері наповнює душу дитини жахом, примушуючи шукати відповіді на питання про причину переходу людини від життя до смерті. Наступним шаблоном стають бездумні слова батька, який не розуміє, що коїться в душі дитини і відповідає на питання про причину смерті Марійки з типовою зверхністю дорослого: „Бо ти був би її,

може, бив, а вона боялася” [18, 73]. Хлопчик усвідомлює свою гріховність. Разом із втратою душевної рівноваги приходиться страх.

Відчуття провини, страх і непевність щодо майбутнього посилюються після розмови з матір'ю про смертність усіх людей. Таким чином зникають останні ілюзії. Вразлива душа дитини потопає в жахах і мареннях, рубікон остаточно подолано, прилучення до янгольського невідання більше неможливе. Тому символічно виглядає жест малого Юрка, що прагне повернути до себе увагу, втекти від самотності, щоб врятуватися від жаху небуття. Він притуляється до веселого парубійка, який носить хлопчика на руках, забавляє.

І вже зовсім ірреальною виглядає остання сцена: „Зеленим полем іде до нього Марійка, всміхається, а він не плаче, ні! Тільки схиляється до неї, цілує і дивується, що її личко вже не холодне. Вона показує йому хатки, але всі з дахами і такі писані, яких ще не бачив. І беруться обоє за ручки, лепечуть, танцюють і летять далеко – поза зелені ниви” [18, 78]. Власне, це візія раю, але раю навіки втраченого для ініційованого.

Особливо яскраво змальовано стан маленької людини, чия душа втратила святе невідання і вперше торкнулася житейського бруду в новелі М.Коцюбинського „Подарунок на іменини”.

Автор свідомо виводить юного героя не на початку твору, а після знайомства з дорослими членами родини, одвертими і виразними деталями розкриваючи їхні досить хисткі моральні засади. Колишня повія Сусанна і тюремний наглядач Карпо Петрович Зайчик, що отримав свою посаду завдяки ночі, проведеній його дружиною з поліцмейстером, всіляко намагаються підвищити свій невисокий соціальний статус. Одним з шляхів утвердження в містечковому товаристві є навчання сина в гімназії. Особливо лестить Карпові Петровичу, що Доря навчається з віце-губернаторським сином в одному класі і навіть випереджує його в навчанні. Саме успіхи сина штовхають батька на неймовірний з погляду нормальної людини, але цілком логічний, з огляду на систему життєвих цінностей цієї родини крок – подарувати синові на іменини поїздку до місця страти людини. Доря до останньої хвилини перебуває в невіданні. Він чекає чогось приємного, вранішня мандрівка пробуджує уяву. Тим страшнішим стає усвідомлення дитиною справжньої мети подорожі з батьком до степового вибалка. Цілком природний порив дитини, яка вперше зіткнулася не лише з цією відвратною стороною життя, але й усвідомила лицемірство оточуючих, сприймається всіма учасниками дійства надзвичайно гостро. Вчинок хлопчика муляє їхнє нечисте сумління. Сам Доря переживає справжній катарсис. Зруйновано його світ, зламано віру в чеснотність найближчих людей – батька, матері і Якими, який колись вибавив хлопчика, а тепер виконував функцію ката. Тому він не хоче більше жити, вибирає екзистенцій ну втечу: „Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я повішусь...” [9, 271].

Так само трагічно виглядає входження в світ дорослих героїні новели О.Авдиковича “Морфіна”, що розпочинається з докладного авторського екскурсу в скрутні життєві обставини родини, яка втратила будь-яку надію на те, що прикута до ліжка тяжкою хворобою мати врешті зможе здобути хоча б

надію на одужання: “З трьох лікарів усі відступили від лічення і досить дипломатично здали курацію на кого іншого. Четвертий – силою своєї широкої поваги, заявив категорично, що хорій нема абсолютно рятунку і тільки штучними способами можна підтримувати життя до якогось часу” [1, 163] Автор ніби мимохідь зауважує про це відкриття лікаря, який залишає в невіданні стосовно справжнього стану речей не лише свою пацієнтку, але й її родину. Таким чином, письменник порушує проблему неправди в ім’я порятунку: морально чи ні відкрити людині справжнє її становище, навіть у тому випадку, коли це стосується питання життя та смерті. Це доволі складне філософське питання, яке не знайшло на сьогоднішній день свого вирішення і гаряче дебатують лікарями. Але митець використовує його, щоб підійти до більш загального питання, що стосується того, чи можна вважати іноді неправду кращою від відвертої, неприкритої істини.

Вся ця передісторія готує уяву головної героїні твору, чиї думки і вчинки намагається проаналізувати автор. Це одинадцятилітня Зося. Вона не може осягнути сенс подвійної моралі, яку сповідують дорослі. Головний критерій істини для дівчини – страждання матері, позбавленої можливості втамувати страшний біль. Щире співчуття підкреслюється почуттям образи на старших, котрі не сприймають її серйозно, не вважаючи за потрібне рахуватися з дівчиною, вважаючи замалою для того, щоб мати власну думку. Автор використовує так звану “видиму мову почуттів”, щоб відтворити те, що діється в душі у Зосі: “Вона бачила се, що старші дуже перешіптуються з батьком про якісь тайни, а її зовсім ігнорують і не хочуть навіть сказати над чим таким важким радилися. Сіла собі в кутку на своїм ліжечку і з жалем та завистю кидала гнівним оком то на братову, то на братів” [1, 166]. На думці про вороже ставлення Зосю утверджують самі дорослі, постійно гримаючи на неї: “Зоська, вступися звідтам, нехай мама поспить”, – наказує старший брат, почувши тиху розмову дівчини з матір’ю”, “Зоська, положи цукор, потім знову будуть зуби боліти,” – гримає невістка. Таким чином, вони готують ґрунт для того, щоб матір, у якої гострий біль та наркотична залежність відбирають здатність до раціонального мислення, підштовхнули дівчину до вчинку, який можна назвати злочином з погляду розуму, але безмежно відважним і милосердним, коли брати до уваги чуття. Загострене сприйняття хворої диктує їй лінію поведінки, яка знаходить відклик у душі малої, граючи на струнах безмежного дитячого співчуття:

“– Слухай-но, Зосю, – прошептала хора і кивнула пальцем на дівчину – ходи-но сюда, я тобі щось скажу.

Взяла Зосину голову у свої вихуділі долоні і нахилила її вухо до своїх уст.

– Ти знаєш, де ті краплі, що я від них сплю?

– Знаю, – сказала втішно Зося, – у тій шафці, де склянки, на першій полиці.

– А ти знаєш, як то робити?

– Знаю, я виділа, як колись тут Місько робив. Там є така головатенька флящина з дзьобочком таким, ніби дзбанятко, а на корочку є такий рівчик. І то так узяти, обернути, аби той рівчик був просто того дзьобачка на шийці і... нацяпати.

– То возьми ту фляжечку, але подивися перше, може вони сховали де...

– Добре, мамо.

–... і даси мені, донцю, так ладних, так з кільканадцять, бо вони, знаєш, донцю, такі недобрі до мене і тата вже одробили на своє копито. Ну то возмеш і даш мені, але так, аби вони не виділи..." [1, 189].

Гру, нав'язану лікарем з огляду на суспільні уявлення, про відносність добра і зла, приймають дорослі, рідні хворої. Коли перед ними постала дилема: виконати прохання змученої болем жінки і дати їй знеболююче, до якого вона звикла протягом довгого часу, чи в якийсь інший спосіб заспокоїти матір і виконати-таки припис лікаря – вони обирають шлях обману, знову ж таки сповідуючи принцип "неправди задля добра".

Автор свідомо витворює опозицію моралі дорослих і дівчинки Зосі, підкреслюючи її відокремленість. Але, погоджуючись допомогти матері, вона сама робить крок у напрямку до рідних, ставши вперше у своєму житті на стежку неправди, що, згідно з афористичним висловом Ж.Ренара, свідчить про її дорослішання, оскільки "молодий – це той, хто ще не обманув" [15, 432]. Цей крок дається їй непросто, оскільки до почуття задоволення від свого вчинку додається підсвідоме глибинне відчуття провини перед рідними, яке вона заглушує внутрішнім голосом: "Всі вони недобрі, – думала Зося. – Жалують мені кусника цукру, а мамі не дають того з фляжечки, а вона так мучиться" [1, 170].

Таким чином, автор моделює шлях переходу дівчинки від наївного ідеального дитячого світу у складний і неоднозначний світ дорослих, який осмислюється як повне протиріччя і напівтонів середовище, де добро і зло, життя і смерть, краса і потворність, правда і неправда постійно змінюють свої межі, взаємно переливаючись і переплітаючись витворюють мозаїчну картину людського буття. Ініціація відбулася. Радісний настрій дівчини затьмарювала лише одна думка – думка вже дорослої людини: "Лягла на своє місце і тільки ще тим одним журилася, щоби якимсь способом поставити фляжечку назад на своє місце так, аби вони не виділи" [1, 172].

Своєрідною студією школярських звичаїв та законів, що панують у хлопчачому товаристві є оповідання „Штири нові”, маленькому героєві якого випадає розв'язати складну суперечність між власним інтересом та альтруїстичним прагненням допомогти ближньому.

Змальовуючи квартирантів пані Яблонської, котра тримала у себе на квартирі "одинадцять студентів одного пола, але різного росту і віку", О.Авдикович вводить читача в складний світ хлопчачої ієрархії: „...Малих учеників з першої гімназіальної кляси називали старші „шкрабами” або „павпрами”, а як були в добрім гуморі, або мали до нас яке там діло – тоді титулували нас урядово – „зецами”. Сей епітетон уважався звичайно –

компліментом. Себе звали „старшими учениками”, а ми їх кликали звичайно „пане N.N.”. Слово „добродію” тоді ще не було у нас в моді. Старшим від нас о два-три роки ми лише „викали”, але, бувало нераз до того титулу „Ви” додавали не конче почесну прищіпочку... „Ви... (імярек)... не будьте тим, що моркву рие”, або як-небудь на той лад” [1, 117]. Втім, коли мова заходить про грошові справи, старші вимушені певним чином тішити хлопчаче самолюбство „шкрабів”, навіть дозволяючи їм інколи „котів дерти”, тобто перечити, але лише до певної межі, після якої доводиться терпіти біль від усяких „сирів”, „гуґлів” і „дульок”. Тим-то Дзуньо вимушений вивертати вміст своїх хлопчачому об’ємних кишень, чесно дивлячись у вічі пану Бухнальському, вишукуючи на самому їх споді захованого крейцара і покладаючись на обіцянку останнього повернути борг на початку наступного місяця. Інша справа – стосунки між ровесниками. Тут можна дозволити собі відмовити „колезі” Стефанкові і відбутися лише нецеремонним найменуванням „свиня”.

Характерним для начерку вдачі героя, якого іменують „добрим фінансистом”, є опис вмісту його кишень, котрий свідчить про недитячу передбачливість та ошадливість хлопчика: „Я вложив мої „атраментом” замурзані, залосені і засмальцовані, звичайні „студентські”, пальці в „незглубиму” кишеньку від камізельки, пошукав, пошпортав і почав від-там витягати усі мої маетки: два маленькі кусники олівців, що професор від математики казав все носити при собі на випадок, коли би один на годині зломився, – далі кусень радирки, кілька гудзиків від сподень, спору пачку попсованих пер, виграних у класі на паузі, окремо коробочку з добрими перами від каліграфії, ще якісь шнурочки, папірці, дрімбу, натягачки від цигаретових папірців...” [1, 118]. Але коли мова заходить про те, щоб допомогти ближньому, він двічі відмовляється від власних інтересів, ризикуючи отримати зауваження від учителя за відсутність зошита. Спочатку виручає Стефанка, який змарнує гроші на „шпорта” (цигарку) та „рошки” (солодощі), що стає причиною тимчасової неприязні між хлопчиками. І все ж, навіть позичені у господині „штири нові” віддає убогій дівчині, котра даремно стоїть на морозі, сподіваючись на милостиню від ранніх небагатих перехожих.

Цей благородний вчинок, цілком у відповідності з християнською засадою, що тому, хто дає, воздасться сторицею, винагороджується тим, що шкільні справи хлопчика цілком успішно залагоджуються, а пізніше він отримує з дому звістку про народження сестрички, і поліпшує своє фінансове становище внаслідок батьківського грошового переказу. І все ж, попри виявлений дорослий альтруїзм, Дзуньо залишається звичайним хлоп’ям, щиро дивуючись „а звідки мама такі певні, що то „мале” то дівчина – таже воно ще таке маленьке, то не знати, що з нього буде...” [1, 130] і залишаючи зайві гроші на солодощі.

Зіткнення з жорстоким світом дорослих гостро переживають і маленькі герої новел В.Стефаніка. У новелі „Пістунка” змальовується, влаштована малюками гра у похорони немовляти. З їхньої розмов стає зрозуміло, що дитина небажана, народжена внаслідок подружньої зради і засуджена чоловіком на смерть. „... Ця гусаре ва дитина має вмерти, її мають задушити, тому не гріх

голосити” [16, 114], – пояснюють діти бабусі, яка накричала на дітей за голосіння. Так само вражає розповідь про двох малюків, що залишилися самі на полі битви у новелі „Дівоча пригода”. Маму убила випадкова куля, а братик намагається заспокоїти сестричку. Письменник витворює дивовижно психологічно насичений односторонній діалог хлоп’яти, вводячи читача у світ його думок: „Вже не говорять, вже таки вмерли. Я би тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то єї дівки все голосили: мамко, мамко, де вас шукати, відки вас візирати... А ти не вмієш, а я хлопець, і мені не пасує голосити...” [16, 113]. Ці поважно-наївні дитячі слова підтверджують лімінальний характер особистості хлопчика, якого примушують подорослішати війна і раннє сирітство.

Болісного катарсису зазнає і героїня новели С.Васильченка „Волошки”. В основі твору – гострий психологічний конфлікт між вимріяним дівчинкою-підлітком образом учителя, який став для неї втіленням всіх чеснот, і жорсткою реальністю життя. Відчуженість у родині, несприйняття аморальності рідної матері і старшої сестри-повії, все це примішує мрійливу душу дівчинки шукати свого ідеалу поза межами рідної домівки. Але у мить найбільшого злету їй доводиться спочатку зіткнутися з нечулістю і кепкуванням, а далі й зовсім розчаруватися у своєму вимріяному образ-ідеалі. Її дитяче обожнення вчителя завершується жорстким прозрінням, а потоптані ніжні квіти символізують винищений цвіт довіри і краси в душі дитини.

Отже, риторика світу української прози межі ХІХ-ХХ століть відштовхується від того, що процес становлення юної с особистості є явищем катарсисним. Прилучення до світу дорослих відбувається на фоні нищенні ідеальних уявлень про загальну гармонію буття. Твориться розлад, безталанна дисгармонія всередині. Герої вимушені або змиритись і йти вперед, або стати на шлях, що веде до самознищення. Обставини буття, таким чином, актуалізують безсилля і неможливість життєвого пориву, який кожного індивіда робить заручником потреби максимальної самореалізації у процесі індивідуалізації, оскільки світ реального постійно створює перешкоди на цьому шляху.

Література:

1. Авдикович О. Моя популярність та інші оповідання. – Львів, 1905. – 173с.
2. Балусок В. Обряди ініціації українців та давніх слов’ян. – Львів – Нью-Йорк, 1998. – 169с.
3. Геник-Березовська З. Початки українського модернізму // Грані культур: Бароко, романтизм, модернізм. – К., 2000. – С.231.
4. Гнідан О.Д. Історія української літератури ХІХ – поч. ХХ століття. – К.: Вища школа, 1987. – 508 с.
5. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: Академічний експрес, 1999. – 280 с.
6. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. – Львів, 1999. – С.148.

7. Калениченко Н.Л. Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Напрями, течії. – К.: Наук. думка, 1983. – 256с.
8. Кодак М.П. Психологізм соціальної прози. – К., 1980 – 162с.
9. Коцюбинський М.М. Твори: В 2 т. – К., 1988. – Т.2: Повісті та оповідання. – 496с.
10. Кузнецов Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі к. ХІХ – поч. ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
11. Моклиця М.В. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика: автореф. дис... д-ра філолог. наук. – К., 1999. – С.9.
12. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 365 с.
13. Наливайко Д.С. Про співвідношення “декадансу”, “модернізму”, “авангардизму” // Слово і час. – 1997.– № 11– 12.– С.44-48.
14. Нахлік Є. Правда життя крізь призму малої прози // Образки з життя: Оповідання, новели, нариси. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 5 – 20.
15. Ренар Ж. Дневник. Избранные страницы. – М.: Политиздат, 1965.– 432с.
16. Стефаник В. Новели. – Ужгород, 1984. – 152с.
17. Франко І. На склоні віку: Розмова вночі перед Новим роком 1901 // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45. – С.292.
18. Яцків М. Муза на чорному коні. – К.: „Дніпро”, 1989. – 848с.

Анотація

У статті розглядаються особливості розкриття новелістами межі ХІХ-ХХ століть проблеми ініціації як етапу становлення і розвитку особистості дитини в момент переходу від дитинства до дорослості.

Summary

Lopushan T. The peculiarities of discoveries of child's initiation in Ukrainian novel of the XIX-XX centuries border.

In this article special features of such a problem as creation and development of a human individuum at the moment between being f child and becoming a grown-up person is observed. This research is made by novelists of the XIX-XX centuries border.

Ключові слова:

Проза, модернізм, психологізм, дитина, ініціація, екзистенція, гра, катарсис.

Key words:

Prose, modernism, psychologism, child, initiation, exsistencia, game, catarsis.